

„NA JA, A BIRODALMAT ÉRTENI KELL!”

Ress Imre: *Nemzet, birodalom, identitás*. HUN-REN Bölcsészettudományi
Központ Történettudományi Intézet, Budapest, 2024

<https://doi.org/10.71065/LK.2025.13>

Levéltári Közlemények 96 (2025) 305–315.

A jó munkához idő kell. Vannak dolgok, amelyekre akkor is megéri várni, ha azok akár több mint tíz esztendő türelmet követelnek. Ez utóbbi állítás érvényes Ress Imre legújabb tanulmánykötetére is, amelyet 2025. január 28-án mutattak be a HUN-REN BTK Történettudományi Intézetében.

Ress Imre előző, válogatott munkáit tartalmazó kötete 2004-ben látott napvilágot. Jelen kötet késlekedésének oka azonban a legkevésé sem nevezhető restségnek, vagy halogató munkakerülésnek. A szakmában köztudott, hogy Ress Imre kézirataiért mindig meg kellett küzdenie a szerkesztőknek, és sokszor a pozitív ígéret ellenére is csak naív hurraóptimizmussal reménykedhettek a tanulmány határidőre való beérkezésében. Jelzésértékkal bír, hogy a most napvilágot látó *Nemzet, birodalom, identitás* című, 546 oldalas, válogatott tanulmányokból álló kötetet sem ő, hanem tanítványai és egykori munkatársai állították össze.

A könyv létrejöttének sajátos körülményeiről a bevezető tájékoztat, amiből megtudható, hogy Ress Imre tisztelői és barátai már több kerek évfordulóra készültek egy emlék-, illetve köszöntő kötetet kiadni, de az számos ok miatt sosem valósult meg. Néhány éve viszont új ötlet merült fel: a szokásos sokszerzős, rövid írásokat közlő ünnepi tisztelegés helyett inkább az ünnepelt válogatott írásaiból jelentetnek meg egy újabb tanulmánykötetet Ress Imre változatlanul aktív, tevékeny munkássága tiszteletére.

Ez a döntés azért is üdvös, mivel Ress Imre korábbi munkái többnyire nem monográfiákban, hanem szétszórta, gyakran „eldugva”, kis példányszámú kiadványokban vagy jubileumi tanulmánykötetekben jelentek meg. Kimondottan hasznos és praktikus, hogy a „Ress-klasszikusok” és az eddig csak kevesebbek által ismert írások egy önálló kötetben kaptak helyet. A terjedelmi korlátok nem tették lehetővé a 2004 utáni egész Ress-életmű ismételt közlését, ezért szelekcióra volt szükség. Kimaradtak például az Esterházy család levéltáráról készített munkák, a Fiumével kapcsolatos értekezések, a Kőrösi Csoma Sándorról szóló írások és az idegen nyelven közölt tanulmányok.

A kötet mégis teljes, a jól átgondolt szerkezetének köszönhetően az olvasóban nem kelt hiányérzetet. Az összegyűjtött tanulmányok önmagukban értékes művet ígérnek, valójában a fejezetek logikus egymás után rendezése teszi kerek egészé a könyvet. Mindazonáltal a szerkesztési elv nincs túlbonyolítva. Ahogy arra (némi eltérő sorrendben) a cím is utal, a szerkesztők a legkézenfekvőbb módon a kötetet a Ress Imre munkásságát leginkább definiáló három fő pillérre, a birodalom, a nemzet és az identitás fogalmaira alapozva építették fel. Ezt az elgondolást követi a

könyv három plusz egy fő tematikus egységből álló struktúrája is. A könyv hús, egymást átfedő és kölcsönösen kiegészítő, kivételesen gazdag forrásbázist felvonultató, sűrű és információgazdag, de olvasmányos (sőt, szórakoztató) tanulmányfejezetet tartalmaz.

A kötet némileg a kronologikus sorrendet is követve, a nagyobbtól a kisebb egység felé haladva előbb a Habsburg Birodalom, illetve az Osztrák–Magyar Monarchia kereteit és mechanizmusait mutatja be. Majd egy, a magyar Balkán-politika jelentősebb irányvonalait ismertető átvezető fejezetet követően a horvát nemzetudat és a magyar állam kapcsolatát, végül a nemzeti identitás különböző színtereit, egyénenként eltérő formáit szemléli a közös birodalom felbomlása, valamint az impériumváltások idejében. Az identitás kérdése nemcsak a történelmi ágensek vonatkozásában érhető tetten, de Ress történetírói és levéltáros ethoszában, szakmai öndefiníálásában is. Ezt egyértelműen alátámasztja a kötet ötletes zárószakasza, amely Ress Imre visszaemlékezését tartalmazza pályafutásának kezdetére, és ezzel az egész művet izgalmas keretbe foglalja.

A könyv négy nagy tematikus egysége, valamint a tanulmányfejezetek közti kohéziót egyfelől a Ress kutatásaiban főszerepet játszó történelmi aktorok visszavisszatérése teremti meg, ami miatt akár „összefonódó történetírásról” is beszélhetünk. Másfelől, a részek közti kapcsolatot azok a nagy történelmi kérdések erősítik, amelyek Ress Imrét egész életében foglalkoztatták. Ezáltal csaknem valamennyi fejezetben szó esik a Habsburg Birodalom létezését és működését meghatározó, összetett közjogi és diplomáciai anomáliákról, a törvényhozás(ok) elvi elképzeléseiről és azok tényleges megvalósulásáról, a szubdualista berendezkedés jellemzőiről és a Magyar Királyság Osztrák–Magyar Monarchián belüli helyzetéről, a különböző nemzetek és nemzetiségek együttélésének mintázatairól, a modernizáció hatásairól, az alkotmányosságról és a jogharmonizációról, valamint a birodalmi lojalitásról és a dinasztiahűségről. Gyakorlatilag az összes tanulmányban hangsúlyosak az individuum lehetőségeit és mozgásterét alakító politikai és diplomáciai tényezők, illetve az egyén adott szituációkban megnyilvánuló politikaformáló kompetenciái, a formális és informális hatalomgyakorlási stratégiái.

A fentiekből adódik, hogy az esettanulmányok ellenére Ress következtetései sohasem marginálisak vagy partikulárisak, hiszen mindig egy nagyobb problémakörhöz tartoznak és a Birodalom kontextusában értelmezhetőek. Ress egyik ars poeticája ugyanis, hogy „a Birodalmat érteni kell”, ám ehhez nélkülözhetetlen a „másik”, az osztrák, horvát, cseh, német stb. fél narratíváinak, forrásainak és „hőseinek” ismerete, valamint lehetőség szerinti megértése. Nem véletlen, hogy a hús közölt tanulmányból 15-nek van egy kvázi főszereplője, akinek Ress a birodalmi életrajzán keresztül tárgyalja és analizálja a kérdéseket, elemzi a különböző szakterminológiákat, és hívja fel a figyelmet az egyes irattípusok, vagy levéltári fondok sajátosságaira és használhatóságára. A kötetben közölt tanulmányok első megjelenési időpontjából kiviláglik, hogy Ress már jóval azelőtt rendszeresen alkalmazta ezt a módszert, mielőtt a napjainkban oly divatos „birodalmi fordulatok”

végbementek volna, és olyan „varázsszavak” születtek volna, mint amilyenek az „imperial biography” vagy a „new imperial history”.

Bárhogy is legyen, a kötet *Birodalom és külpolitika* című, első nagy tematikus egységet Esterházy Pál karrierútja vezeti be. Ennek segítségével Ress mindenkéltől a dinasztiahűség és az alkotmányosság, valamint a 19. századi -izmusok és a polgári átalakulás problematikáit járja körbe. Kivüláglík, hogy miként vált Esterházy Pál Clemens Metternich bizalmasává az 1810-es években, és hogyan teljesedett ki tehetsége londoni nagykövetségként a későbbiekben. A fejezetből az is kiderül, hogy Metternich a bécsi, majd a veronai kongresszus alatt mennyiben számíthatott Esterházy támogatására a legitim dinasztikus államrend, az adott társadalmi viszonyok és a kontinentális erőegyensúly fenntartása érdekében, és hogyan látták Anglia jelentőségét az európai hatalmi szövetségszövetségben.

Noha ez utóbbi kérdésben nézőpontjaik társadalmi helyzetüknél és tapasztalataiknál fogva egyre feltűnőbben különböztek, kapcsolatuk megromlását az 1840-es években az okozta, hogy Esterházy csatlakozott a magyar nemesi reformmozgalomhoz és együttműködött a liberálisokkal. Dinasztikus lojalitását azonban akkor sem adta fel, amikor 1848-ban Batthyány Lajos kormányának király személye körüli minisztere lett. A forradalmi, illetve a hadi eseményektől távol tartotta magát, a bécsi udvart Innsbruckba is követte, miközben a Pragmatica Sanctio alapjainak elhagyásáért Kossuth Lajost és követőit erős kritikákkal illette. Hasonlóan bíráló álláspontra helyezkedett az általa törvényesnek, de nem lojálisnak vélt áprilisi törvényekkel szemben, mivel azokban az önálló magyar állam létrejöttének feltételét és az osztrák örökös tartományokkal meglazult viszony megerősítésének eszköztét egyaránt felfedezte.

A dinasztikus lojalitás, a törvényesség, a közös birodalomban gondolkodás, illetve a személyes befolyás jelentősége domborodik ki az id. Andrássy Gyula tevékenységét taglaló szakaszokban is. Ezekben a passzusokban a dualista állam struktúrája és az informális hatalomgyakorlás szintén nagy hangsúlyt kap. Mindennek részeként Ress rámutat, hogy Andrássy kinevezése eleve a dualista államberendezkedés jegyében történt, és ő volt az első olyan közös miniszter, akinek a titulusából már kimaradt a „birodalmi” megnevezés. Andrássy közös külügyminiszteri tisztsége a „kancelláriai” titulus eltörlése után az aktuális politikai állapotokhoz igazodott és az uralkodó rendkívüli bizalmát is kifejezte. Andrássyt informális befolyásának köszönhetően ugyanis még a ciszlajtán területeken is birodalmi miniszterként, az uralkodó elsőszámú tanácsadójaként kezelték, és ezért kimondottan keresték együttműködését. Andrássy tehát kancellári cím nélkül is képes volt az eredményes érdekérvényesítésre a létrejövő Osztrák–Magyar Monarchia mindkét felében. Persze nem lehet mellékes, hogy közös miniszterként magyar volta ellenére is mindenben Ferenc József elképzeléseivel összhangban járt el.

Ezzel kapcsolatban azonban Ress egy, a szakirodalom által gyakran Andrássynak tulajdonított, de valójában ismeretlen szerzőjű *Kormányprogramhoz* című kézirat, illetve egy 1872. évi közös minisztertanácsi jegyzőkönyv „Reichsminister-

präsident” szóhasználatának forráskritikai elemzése során kiemeli, hogy mindez nem jelenti azt, hogy Andrásynak ne lettek volna birodalmi ambíciói. Ebben feltehetően közrejátszott saját szerepfelfogása, aminek lényegét az uralkodó és a magyar, valamint az osztrák kormányok közötti személyes és kizárólagos közvetítői funkciója képezte, ám Ferenc József felségjogai védelmében a kancellári cím felvételét még neki sem engedélyezte.

Andrássy tevékenységének elemzésével a Monarchia egészét érintő állambiztonság és ezzel szoros összefüggésben a hírszolgálati rendszer kérdése is felmerül. A kiegyezés megkötésével a közös külügyminisztérium vette át a korábbi rendőrmisztérium különleges ügyköreit. Azaz Andrásy irányítása alá került a titkos informatori hálózat, valamint az úgynevezett rendelkezési alap, amit korábban a külföldi és a hazai sajtó befolyásolására hoztak létre. Ezenkívül a Monarchia biztonsága szempontjából veszélyessé váltak a porosz és orosz expanziós törekvések, miközben az Oszmán Birodalom meggyengülésével és a Balkánon megindult nemzeti mozgalmakkal is számolni kellett.

Az egyre szaporodó kihívások a hírszolgálati rendszer teljes átalakítását tették szükségessé, de a problémák még az első világháború előestéjén, Tisza István miniszterelnöksége alatt sem oldódtak meg. Az egyik legkényesebb kérdést továbbra is a Balkán területi újrendezése és a szerb–román–görög érdekközösség kialakulása jelentették, ami különösen a Bulgária cselekvőképességét korlátozó 1913. évi bukaresti békeszerződéssel vált a Monarchia számára előnytelené. Ress szerint a diplomáciai elszigeteltségből való kiutat Tisza István az aktív és kezdeményező külpolitikában vélte felfedezni, ami maga után vonta a szerb és román kapcsolatokat átértékelését és a hármas szövetség fenntartásának lehetőségét, egy bulgarocentrikus Balkán-politika meghirdetését, de elsősorban a magyar szempontok erőteljesebb érvényesítését.

Tisza formálódó új külpolitikai stratégiájában méltán számíthatott Burián István közös pénzügyminiszter támogatására és Leopold Berchtold közös külügyminiszter jóváhagyására, mivel célja egybeesett a Monarchia nagyhatalmi állását biztosító balkáni regulátorszerep kivívásával. Ress ennek fontosságát azért is nyomatékosítja, mivel a Monarchia korlátozott pénzügyi helyzete miatt még 1914 nyarán is a koordinált diplomáciai tevékenysége bizonyult a balkáni érdekérvényesítés egyik legréalizabb módjának.

Ahogy az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikájában, úgy Ress Imre munkásságában is kiemelt jelentőségű a délkelet-európai régió, amit a kötet áttevőnek szánt, *A magyar Balkán-politika* című nagyobb szakasza is világosan megmutat. Ebben a részben a szerkesztők mindenekelőtt Kállay Béniről, a Monarchia közös pénzügyminiszteréről, valamint politikájának főbb támogatóiról szóló tanulmányokat adtak közre. Szembetűnő, hogy miként a korábbi fejezetekben, úgy ezekben az írásokban is körvonalazódik egy árnyaltabb, többretű politikai életrajz felvázolásának szándéka, ami azonban leginkább itt, Kállay esetében érzékelhető. Ennek oka, hogy őt a különböző nemzeti történetírások előszeretettel használták

fel saját aktuálpolitikai célú historizáló publicisztikáikban az 1882-től 1903-ig folytatott boszniai kormányzati gyakorlata miatt. Példának okáért egyes szerb történészek Kállayt teszik felelőssé a szerb etnikai állomány egyesítésének és politikai kibontakozásának megakadályozásáért, míg mások a függetlenségét elnyerő Bosznia és Hercegovina állami berendezkedésének kulcsfigurájaként, valódi „modernizátoraként”, „a Balkán Colbert-jeként” tartják számon.

A szélsőséges nézetek korrigálása, valamint Kállay szubjektív választási és döntési lehetőségeinek és gondolkodásának objektívebb bemutatása érdekében Ress hangsúlyozza, hogy a közös pénzügyminiszter életútja nem lehet független az Osztrák–Magyar Monarchia és a magyar nemzeti közösség történetétől, és ezért közéleti szerepe sem választható el környezetének történéseitől. Éppen ezért Ress kitér Kállay belgrádi főkonzuli kiküldetésére, majd 1882. évi közös pénzügyminiszteri kinevezésére, amikor is Tisza Kálmán miniszterelnök jelöltjeivel szemben nyerte el a fontos pozíciót. Az uralkodó Kállaynak az összbiródalom és a dinasztia hatalmi pozícióját erősítő gondolkodása, autodidakta módon szerzett szláv nyelvismerete, kivételes szervezőképessége, de legfőképpen balkáni tudományos felkészültsége, helyismerete, valamint szakpolitikai imázsa miatt dönthetett személye mellett.

A tanulmány emellett széles levéltári és szakirodalmi forrásbázisra építve vizsgálja Kállay állásfoglalásait és annak magyar, illetve birodalmi perpcióit. A felvázolt portré a legkevésbé sem statikus vagy merev. Ez jól megmutatkozik a szerbekkel, a cári Oroszországgal való együttműködés, illetve a horvátokkal való kiegyezés lehetőségeit elemző fejezetekben. Ress ugyanis sem Kállay véleménymódosulásáról, sem a hatalmi és személyi viszonyok változásának ábrázolásáról nem feledkezik meg. Végül, hasonlóan összetett következtetések vonhatók le Kállay boszniai és hercegovinai politikája kapcsán is, amelynek a felekezeti tolerancia, az oktatás átszervezése, a tartományok infrastrukturális és gazdasági felkarolása legalább annyira szerves részét képezte, mint a horvát és a szerb nacionalizmussal szemben meghirdetett, defenzív célú bosnyák nemzettudat fejlődésének elősegítése. Kállay boszniai politikájának alapját az 1848 utáni liberális felfogása, valamint az annak nyomán kialakított nemzeti hivatáseszmeje adta, ami a balkáni népek „civilizálását” és a tartományok modernizálását egyik elsőrendű feladatának tekintette.

Kállay a Boszniában és Hercegovinában elért eredményeinek megismertetése érdekében tudatosan támaszkodott a hazai és a külföldi sajtóra, és új, közvetett eszközöket vezetett be a híradások, információk kedvezőbb és hatékonyabb befolyásolásáért. Ennek érdekében Párizsban egy külön informális képviselőt hozott létre a külföldi kereskedelmi és gazdasági szaktudósítói hálózatok mintájára, 1892-től annak vezetőjévé egyik bizalmasát, a kalandos életű Henri Mosert tette meg. Moser felelt egy pozitívabb Bosznia és Hercegovina-kép külföldi kialakításáért, az idegenforgalom fellendítéséért, az angol és francia utazók Boszniába csalogatásáért, illetve egyéb, a tartományok népszerűségét hirdető rendezvények (lóverseny, galamblövészlet, túraautó-verseny) megszervezéséért, illetve a kimondottan újságíróknak szóló konferenciaturizmus programjainak összeállításáért.

Moser egyik legnagyobb szabású megbízatása az 1900. évi párizsi világkiállítás Bosznia és Hercegovina önálló pavilonjának felépítése volt. Ennek képi díszítéséhez a Párizsban élő cseh szecessziós alkotóművészt, Alfons Muchát kérte fel. A Bosznia történetét bemutató képsorozat elkészíttetésével Kállay és Moser célja az volt, hogy felhívják a figyelmet a tartomány eredetiségére és egzotikumára, a muszlimok sikeres európaizálására, de leginkább Bosznia önálló mivoltára. Az alkotás folyamata azonban Mucha leterheltsége miatt akadozott, miközben a projekt megvalósulását az is veszélyeztette, hogy a Bécsből kirendelt szarajevói kiállítási biztos a katolikus elemek szerepeltetését kevesellte, és további, már-már a művész alkotói szabadságát és hiúságát sértő módosításokat követelt. Az, hogy a pavilon végül elkészült a kiállítás megnyitóünnepségére, többnyire Moser rugalmasságának és diplomáciai érzékenységének, valamint Kállay nagyvonalú támogatásának az eredménye.

Moser és a közös pénzügyminiszter együttműködése mégis háttérbe szorult Kállay Thallóczy (Strommer) Lajossal ápolat kapcsolatához képest. Thallóczy ugyanis nemcsak remek „tanítványnak” bizonyult, de aktív támogatójává vált Kállay balkáni politikai és hatalmi törekvéseinek. Kettejük viszonyában nagy szerepet játszott, hogy Kállay idejekorán felismerte az agilis, a korszerű történelmi irányzatokra fogékony ifjú Thallóczy történész-levéltáros tehetségét, és lehetőséget kínált neki, hogy az Országos Levéltárban élvezett mérsékelt jövedelmét tudománypolitikai megbízatások teljesítésével kiegészíthesse. Így a gyakori balkáni kiküldetéseit követően 1884-ben őt kérte fel, hogy készítse el az 1856. évi párizsi békeszerződéssel bezárólag Bosznia történetének szintetizáló monográfiáját, és személyesen járt közben, hogy a 28 esztendőes Thallóczy 1886. január 1-jétől Bécsben az Udvari Kamarai Levéltár igazgatója lehessen, illetve hogy kutatói munkáját is zavartalanul végezhesse.

Thallóczy nem is tétlenkedett: egy évtized alatt 103 hazai és külföldi levéltárat, valamint 29 könyvtárat keresett fel, az okkupált tartományokkal kapcsolatos munkálkodása pedig még az uralkodó érdeklődését is felkeltette. A *Monumenta Bosniae* című, több kötetesre tervezett nagyszabású forrásgyűjteménye mégsem jelenhetett meg. A kutatásait finanszírozó Kállaynak ugyanis inkább olyan, gyorsan készpénzre váltható szaktudományos eredmények kellettek, amelyekkel ellensúlyozhatta a délszláv történelemfelfogás negatív magyarképét, megteremthette a boszniai lakosság nemzeti és kulturális identitását, illetve legitimálhatta saját boszniai rendszerét.

A boszniai nemzeti történeti mesternarratíva megteremtése különösen 1887-től került előtérbe, amikor megkezdődtek az előkészületek a boszniai felekezeti állami iskolák történelemtankönyveinek elkészítésére és az addig használt horvát és a magyarországi szerb segédanyagok kivezetésére. Ebben Thallóczyra mint Kállay személyes bizalmasára és a „Bosznia történetének megírásával megbízott történész”-re is fontos feladat hárult, mivel neki kellett a népiskolai tankönyv összeállításának és szerkesztésének folyamatát felügyelnie.

Jellemző, hogy Thallóczy egyik beérkezett kézirattal sem volt elégedett, ezért maga készítette el az ominózus tankönyvet. Ennek kulcselemei közt említhetők a birodalmi keretek előnyeinek hangsúlyozása, a magyar kapcsolatok jelentősége, a multikonfesszionalizmus, a felekezetek egyenrangúsága, az etnikai kérdések nagyvonalú kezelése, az önálló boszniai identitás és hősök megteremtése, a nemzeti emlékezet befolyásolása, a nemzeti büszkeség és kultusz megalapozása, valamint a szerbektől és a horvátoktól való távolságtartás. Bár Thallóczy kézírata végül nem jelent meg, Ress vizsgálódásaiból ismert, hogy nem maradt hatástalan. Sőt, Thallóczy évekkel később hasonló gondolatokat fogalmazott meg az albánokról írt művében.

Az Osztrák–Magyar Monarchia komplexitása, valamint a birodalmi, a nemzeti és a nemzetiségi létezés, illetve a különböző identitások problémái legközelebről talán a *Horvát nemzettudat és a magyar állam* című tematikus egységben ragadhatók meg. Ress érdeklődése a téma iránti aligha meglepő, hiszen 1947-ben Horvátkimlén (jelenleg Győr–Moson–Sopron vármegye) született, ahol a magyar és a német mellett szinte természetes volt az aktív szláv nyelvismeret. Mindez a kötetben is leképeződik. A könyvben több tanulmányfejezet is foglalkozik a nyugat-magyarországi horvátok történetével. Jóllehet, a szerző személyes érintettsége nem derül ki belőlük, mivel azokban a szakmai tárgyilagosság kritériumai maradéktalanul érvényesülnek.

A horvát népcsoportok a 16. században költöztek Sopron, Vas és Moson vármegyékbe, ahol bár sikeresen beilleszkedtek a lokális társadalmi keretekbe, mégsem asszimilálódtak a magyar, illetve német ajkú többséghez. Ress szerint ez jórészt a térség konfesszionális és etnikai megosztottságának köszönhető. Továbbá annak, hogy a betelepült horvátok mindvégig felülreprezentáltak voltak az érintett községek római katolikus alsópapságában, ami miatt egy kvázi horvát autonómia alakult ki a térségben, és a horvát istentiszteleti, valamint a horvát oktatási nyelvhasználat kizárólagos szokásjog lett. Ezenkívül a 18. században meginduló asszimilációs folyamat kiteljesedését gátolta, hogy a győri egyházmegyében a horvát egyházi értelmiség olyan vallási irodalmat hozott létre, amely a barokk korban lényegesen hozzájárult egy önálló regionális irodalmi nyelv kialakulásához, valamint a horvát diaszpóra írásbeliségének, illetve vallási szokásainak, összességében saját, többbretű identitásának kialakulásához.

A nyugat-magyarországi horvátok kora újkori előtörténetének, valamint lét-helyzeteinek ismertetése annak a 19. századi esettanulmánynak a felvezetését szolgálja, amelyben Ress a horvát diaszpóra csoportidentitását, valamint elköteleződéseit vizsgálja a nemzeti ébredés korában. A csoportidentitás ismerete által válik érthetővé a katonai határőrvidékről származó, illír szellemiségű Fran Kurelac története, aki előbb az 1840-es években Sopron, Vas és Moson vármegyék horvát népdalait gyűjtötte, majd 1848-ban a nyugat-magyarországi horvát diaszpóra nacionalizálására, politikai célkitűzéseket megfogalmazó nemzetiséggé tett kísérletet. Az, hogy Kurelacot végül épp egy újfalu horvát fuvaros feljelentése nyomán tartó-

tatták le „illír módon való bujtogatásért” és a magyarok elleni lázításáért, mégsem a sors pikantériája. Hanem sokkal inkább Kurelac elégtelen helyismeretének, valamint a horvát diaszpóra magyarok iránti rokonszenvének következménye. Noha Ress elvileg egy elszigetelt, lokális esetet dolgozott fel, az 1848 tavaszán megromló magyar–horvát–osztrák háromoldalú kapcsolatok miatt az ügy összbirodalmi kontextusban válik értelmezhetővé, ami a szélsőségektől tartó Moson vármegyei törvényszék ítéletében is tükröződik. Így, bár Kurelac pere Moson vármegyei kiutasításával ért véget, a hatóságok – méltányolva a férfi a „szép horvát dalok összegyűjtése és az anyanyelv iránti vonzalmát” – szinte azonnal szabadon bocsátották.

A horvát nemzettudat fejlődésének további stációi más relációban is előkerülnek. Ezzel kapcsolatban a szerző leszögezi, hogy mivel a nemzeti közösségek egymáshoz, valamint a birodalmi központhoz fűződő kapcsolatának újrendezése szoros kölcsönhatásban állt a Habsburg Monarchiában zajló politikai és társadalmi átalakulással, ezért a horvát liberalizmus eszmerendszerének kialakulását is csupán birodalmi keretek közt lehet értelmezni. Ress erre vezeti vissza azt is, hogy 1848 után a liberalizmus mint a politikai cselekvés origója csak az 1860-as évek elejétől tűnt fel újra a horvát politikai életben, ettől kezdve azonban a horvát pártalakulások alapvető eszmei hivatkozási alapja, és egyben a nemzetiségi színezetet öltő politikai küzdelmek legfontosabb meghatározó eleme lett.

A magyar uralmi elitcsoportokkal a legeggyüttműködőbbnek a szakirodalomban gyakran magyarónként emlegetett, ám Ress szerint inkább a „hungaroszláv” jelzővel felruházható nemesi liberalizmus nagyrészt arisztokrata és nemesi értelmiségi képviselői bizonyultak. Ők a magyar–horvát rendi államközösség hagyományaira építve a horvát nemzet jövőjét a magyar állam keretein belül képzelték el. Ress viszont figyelmeztet, hogy nem voltak hajlandók lemondani olyan nemzeti célokról, mint a horvát autonómia vagy a horvát területek egyesítése. A hungaroszláv horvát nemesi liberalizmus mégsem vált meghatározó tényezővé Horvátország politikai életében, mivel nem rendelkezett kellő nemzeti legitimációval.

Az ellentáborban az illírizmust jugoszlavizmusnak átkeresztelő, délszláv irányultságú nemzeti liberalizmus követői tömörültek. Számukra a fő célt egyrészt a Habsburg Monarchia föderalizálása és Horvátország államjogi egyenrangúságának kivívása, a délszláv népek kulturális és politikai integrálása, a Háromegy Királyság területi egységének helyreállítása jelentette. Másrészt a német és az olasz gazdasági-művelődési túlsúly, illetve a magyar politikai hegemonia felszámolása, de szélsőséesebb tagjaik a szeparatista gondolatok dédelgetésétől sem zárkóztak el.

A harmadik meghatározó irányzatot a pragmatikus reformliberalizmus hívei alkották, akik az októberi diploma kiadása után hajlandók voltak az alkotmányos birodalmi centralizmus keretei között aktív politikai szerepet vállalni a korszerű intézményi reformok, valamint a horvát nemzet szellemi és gazdasági fejlődése érdekében. Vezetőjük a polgári származású költő, Ivan Mažuranić volt, kinek nevéhez fűződik a Magyar Királyság és Horvátország kapcsolatát kodifikált ala-

pokra helyező 1861. évi 42. tc. kidolgozása. Ress még a törvénycikkely szentesítése körüli bizonytalanságok ellenére is Deák Ferenc húsvéti cikkéhez hasonlítja ezt a jogi aktust. Véleménye szerint ezzel a zágrábi szabor törvényi szinten deklarálta az 1848-ban megszűnt magyar–horvát állami együttélés helyreállításának feltételeit: a Háromegy Királyság államjogi egyenrangúságának és területi aspirációinak a magyar parlament általi elismerését, valamint Horvátország belügyi, továbbá vallás- és oktatásügyi, igazságszolgáltatási, illetve törvényhozói és kormányzati autonómiáját. A Habsburg Birodalom februári pátenssel meghirdetett látszatkotmányos parlamentáris centralizmusa, illetve a pesti és a zágrábi országgyűlés feloszlatása azonban megakadályozta, hogy a horvát–magyar kiegyezés már 1861-ben, a horvátoknak kedvezőbb módon jöhessen létre. Az újabb – igaz, kevésbé előnyös lehetőségeket kínáló – összm monarchiai fordulatra és Bécs központosító politikájának bukására 1865-ig várni kellett.

Az 1861-ben meghirdetett célok elérésében Mažuranić 1862-től horvát udvari kancellárként, majd 1873-tól horvát banként is kulcsszerepet játszhatott. Ez többek közt annak köszönhető, hogy noha Szlávy József magyar miniszterelnök mindent elkövetett saját jelöltje bánná választása érdekében, a végső döntést az uralkodó hozta meg. Ress ennek illusztrálásával bizonyítja, hogy – hasonlóan a közös miniszterek vagy éppen miniszterelnökök kinevezéséhez – nem állja meg a helyét a tézis, miszerint a mindenkori horvát bán a magyar miniszterelnök bizalmi köréből került volna ki. A bán jogállása különösen hangsúlyos ezekben a részekben, mivel a horvát autonóm kormányzat egyik legvitatottabb pontját jelentette, és jogköreinek, valamint befolyásának megszilárdulása fokozatosan ment végbe. A folyamat részeként a magyar minisztertanács ülésein való megjelenésével Mažuranić a báni hatalom maximalizálására törekedett, mivel ő a magyar kormány horvát miniszterében és a közös minisztériumok horvát osztályának tagjaiban is hatalmának csorbítóit, de főleg a magyar állam kiszolgálóit sejtette.

A fentiekből is kitűnik, a *Nemzet, birodalom, identitás* egyik legfőbb célkitűzése a 19. századi modern nemzetépítések vizsgálata, aminek egyik legspecifikusabb eszközét és stratégiáját, a nemzeti történetírás kibontakozását a negyedik, *A nemzeti identitás színterei* című nagy tematikai egység járja körbe. A kötet szerkesztői itt mindenekelőtt a szerzőnek a nemzeti levéltárak fejlődéstörténetével, a levéltárossi hivatal professzionalizálódásával kapcsolatos tanulmányait gyűjtötték össze. Szó esik a Bécsben székelő Kamarai, a Hadi, valamint a Házi, Udvari és Állami Levéltárak kialakulásáról és az eredeti, a Habsburg-dinasztia presztízsét és az uralkodóház jogainak védelmét biztosító rendeltetésükről, valamint a történetírás 19. századi felértékelődéséről, a történeti kutatások megszorodásáról. Továbbá arról, hogy a kiegyezéssel az udvari levéltárak a közös minisztériumok alárendeltségébe mentek át, vagyis osztrák–magyar közös intézményekké váltak.

A korszellemmel és az 1867. évi törvényekkel bekövetkező politikai és közigazgatási átalakulások új igényeket ébresztettek, melyek magyar részről főleg a kutatási időhatár leszállítására, az előzetes iratcenzúra eltörlésére, illetve a magyar

levéltárosok bécsi alkalmazására vonatkoztak. Az évtizedes dilemmát az okozta, hogy a Bécsben tevékenykedő udvari levéltárosok még a 19. század második felében is kizárólag német nyelvterületről származtak, ezen a helyzeten a magyar történészek és levéltárosok tudományos és politikai okokból mind vehemensebben kívántak változtatni.

A reformgondolatok jegyében többen az udvari levéltárak szervezeti egységesítését és ott egy külön magyar levéltári osztály létrehozását szorgalmazták. Voltak, akik Thaly Kálmánhoz és Pauler Gyulához hasonlóan a budai királyi palotában létesítendő magyar udvari múzeum, illetve az Országos Levéltár számára igyekeztek megszerezni a bécsi gyűjtemények magyar vonatkozású forrásanyagát. Az osztokodás kérdése és annak lehetséges módozatai (proveniencia versus pertinencia elve szerinti elkülönítés), arányai a történész és levéltáros szakmán kívül a képviselőházban és diplomáciai szinten egyaránt nagy vihart kavartak, és nem Alfred Arnerth, a Házi, Udvari és Állami Levéltár igazgatója volt az egyetlen, aki szakmai és dinasztikus presztízsvédelmi okokból nemtetszését fejezte ki a levéltárak strukturális átalakításával, valamint az iratok megosztásával szemben.

Mint oly sok esetben, ez alkalommal is kompromisszumos megoldás született. 1875-től egy-egy fiatal magyar történészjelöltet küldtek állami ösztöndíjjal az Osztrák Történetkutató Intézetbe, akik közül Károlyi Árpádnak, az első végzett hallgatónak Arnerth örömmel ajánlott állást a bécsi Házi, Udvari és Állami Levéltárban. Arnerth nagylelkűségét érthetővé teszi, hogy Károlyi felvételével nemcsak Tisza Kálmán protezsáltjának, Pesthy Frigyesnek az alkalmazását kerülhette el, de az intézmény átalakításának témáját is háttérbe szoríthatta időlegesen. A bécsi levéltárak átszervezésének kérdése azonban tíz évvel később sem került le a napirendről, amiért Arnerth újabb engedményként beleegyezett, hogy az azokat koordináló főfelügyelő mindig valamely udvari levéltár igazgatója lehessen. Ezen a ponton a tanulmányok számai látványosan összeérnek: Kállay Béni közös pénzügyminiszter közbenjárására 1886-tól Thallóczy Lajos került a Kamarai Levéltár élére, amely pillanat Ress olvasatában szimbolikus jelentőséggel bír a dinasztikus tudományos elit nacionalizálódási folyamatában.

Igazát nehéz lenne vitatni. Thallóczyval ténylegesen egy új korszak vette kezdetét. Thallóczy levéltárosi hivatala és az udvar körüli kapcsolatai, valamint a Történelmi Társulatnál viselt elnöki tisztsége és tudományos összeköttetései révén mindent megtett azért, hogy egyre több magyar történész kutathasson a császárvárosban. Többek közt így került a fiatal Szekfű Gyula és Eckhart Ferenc is Bécsbe, akik hamarosan alkalmazást nyertek a Házi, Udvari és Állami Levéltárban. Ám ezek az esztendőök sem voltak konfliktustól mentesek. Előbb Szekfű *A száműzött Rákóczi* című műve, majd az első világháború, Thallóczy halála, végül az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása és az utódállamok sajátos igénybejelentései teremtettek új helyzetet.

Az impériumváltásokkal járó bizonytalanságok a bécsi levéltárakat, valamint a magyar levéltáros delegációt sem kímélték. Egyfelől azért, mert kétséggé vált a

Bécsben szolgálatot teljesítő magyar hivatalnokok alkalmazásának fenntartása, másfelől, mert ismét felmerült a levéltári iratok megosztásának dilemmája. A felszámolásban Károlyi Árpád irányításával Szekfű Gyula és Stokka Tankréd is nagy szerepet vállalt, akik a szakmaiság nevében éveken át a bécsi levéltár államközi tulajdonná nyilvánításáért, esetleges internacionalizálásáért, illetve a proveniencia elvének érvényesüléseért és az iratok lehetőség szerinti egyben tartásáért küzdöttek. Miként Ress felhívja a figyelmet, az osztrák–magyar egyezkedések során a társ-tulajdonlás indoklását alátámasztó „levéltárilag szét nem választható iratok” frapjárás formulára 1919 őszén Szekfű Gyula talált rá, amit a Bécsben kidolgozott és a béketárgyalások anyagához csatolt szakvéleménybe is átvezettek. A sors fintora, hogy mivel a békedelegációt *A száműzött Rákóczi*t korábban élesen bíráló Apponyi Albert vezette, ezért Versailles-ban Szekfű nem lehetett jelen.

A kötet ezen utolsó tematikus egységében a generációk váltakozása különösen jól nyomon követhető. Vagyis hogy miként került a tanulmányok fókuszba előbb Károlyiról Thallóczyra, majd Thallóczyról fokozatosan a fiatal Szekfűre és a szakmai pályafutását alakító politikai és tudományos környezetére. Így az Eötvös Collegium magas szakmai színvonalú képzési rendszerére és nyitott gondolkodású, fesztelen, szabad vitaszellemű, a különböző felekezetű és nemzetiségű diákokkal szemben toleráns szellemiségére, valamint az olyan nagy formátumú oktatók egyéniségére, mint amilyeneknek a Szekfű javaslatára 1912-ben alkalmazott fiatal osztrák történész, Ernst Molden, vagy a germanista Hugo Kleinmayr voltak. A két vendégprofesszor magyarországi tevékenységét és az Eötvös Collegium nyelvi és történelmi képzéseit ismertető tanulmányok kötetbe válogatása nem véletlen. Tudniillik, ahogy az *Epilógus* című visszaemlékező fejezetből kiderül, Ress Imre tagja, majd óraadó tanára volt az intézménynek, az 1990-es évek közepén pedig még a Collegium levéltárát is ő kezelte.

Márpedig Ress Imre többszörös kötődése az Eötvös Collegiumhoz legalább annyira tanulságos és identitásformáló tényezőként jön számításba, mint a bécsi magyar levéltári delegációban, vagyis az Osztrák–Magyar Monarchia utolsó hivatalnokai között eltöltött évei, melyek lenyomata nemcsak jelen kötetben, de az egész életművében visszaköszönnek. Éppen ezért egyáltalán nem elhibázott gondolat Ress Imre szokásos „Jaj, na!” kezdetű mondatát imperatívusként megfogadni és végre könyvtárba, valamint levéltárba menni.

Ordasi Ágnes